

Қытай тілі тұрақты сөз тіркестерінде тағам мәдениетінің тілдік бейнесі

Е.Ә. Керімбаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

E-mail: erker_70@mail.ru

Түйін. Мақалада орасан бай Қытай мәдениетінің үлкен бөлігін құрайтын тағам, ішіп-жем мәдениетінің қытай тілінде, соның ішінде қытай тілінің фразеологизмдерінде көрініс беруіне талдау жасалынған.

Қытайдың мыңдаған жылдық тарихымен бірге қалыптасып, бірге жасасып келе жатқан қытай тілінің тұрақты сөз тіркестері бүкіл Қытай өркениетін бойына сіңірген материалды және рухани мәдениеттің сарқылмас кені сияқты. Оларды оқи отырып біз тарихы бірнеше мыңдаған жылдарды құрайтын қытай халқының дүниетанымы, рухани және материалды құндылықтары туралы көптеген ақпаратқа қанығамыз.

Ал енді біздің мақаламыздың тақырыбына негіз болып отырған ішіп-жем, ас-ауқат, тағам мәдениеті кез келген өркениеттің, кез келген мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылатыны даусыз. Ішіп-жемге, ас-тағамға егерде ақылмен қарап, оймен басқарса игілікті іске айналдыруға болатын нәзік өнер және таза ләззат алуға болатын іс деп қабылдап, өз алдына үлкен мәдениетке айналдырған және сонысымен бүгінгі таңда бүкіл әлемді тәнті етіп, ынтықтырып отырған қытайлықтар үшін бұл тіптен маңызды сала. Қытай өркениетін қытай тағамдарынсыз елестету мүмкін емес. Қытайдың орасан бай мәдениетінің үлкен бір бөлігін құрайтын тағам мәдениетінің тілде көрініс беруі – тыңғылықты зерттеуді қажет ететін мәселе.

Қытай өркениетін біз батыл түрде ас-тағам, ішіп-жем, тағам өркениеті деп айтуға негіз бар. Бұған қытай тілінің сөздік қорына үңілсек те жеткілікті. «人生在世, 吃穿二字», «为人在世, 吃吃穿穿» – «Адам бұл дүниеге ішіп-жеу үшін келеді» немесе «以食为天» – «Тамақ – адамдардың аспаны» деген сөз тіркестерінің басқа өркениетте кездесуі неғайбыл.

Қытай тіліндегі тұрақты сөз тіркестерінде қытайлықтардың ас-тағам, ішіп-жемге деген

біз түсіне бермейтін ерекше сезімдері айқын көрініс береді. Мысалы: «Тауда тұрсаң, тауда барды же, суда тұрсаң, суда барды же» немесе «Ішіп-жеуге жарамайтын ешнәрсе жоқ, тек қана нашар аспаздар ғана бар», «Қытай мемлекетін бағындыруға болатын шығар, алайда қытай асханасын бағындыру мүмкін емес», «Алтын жинағанша, астық жи», «Бір шаршы жер бір шаршы аспанмен тең», «Қабырғаға салынған күлшені көру оңай, жеу мүмкін емес», «Адам көп болса, жұмыс жақсы жүреді, адам аз болса, тамақ жақсы жүреді», «Жақсы таңғы ас жақсы түскі асты ауыстыра алмайды», «Мың өлімді бастан өткізуге болады, ал бір ғана аштыққа шыдау қиын».

Таныс адамын қытайлық «熟人», яғни «піскен адам» деп атайды, таныс емес бейтаныс адамды «陌生人», «шикі адам», біреуді қызғануды «吃醋», «сірке қышқылын ішу»; «吃苦头», «ащыны жеу» – азабын тарту, азап шегу, қатты қиналу; «力», «күшін жеу» – барын салу, бар күшімен; «吃香», «тәбетпен жеу» – қолы жүріп тұру, беделге ие; «喝西北风», «солтүстік батыстың желін ішу» – аш отыру, аш қалу; «喝墨水», «сия ішу» – оқу-тоқу, ғылым-біліммен айналысу деп келеді. Қатты сөйлегенге қырсығып қалатын, тек ақырын сөйлескенге көнетін адамды қытайлықтар «吃软, 不吃硬», «Тек жұмсақты жейді, қаттыны жемейді» деп айтады.

Қазақ баласын айналғанда «алтыным», «қошақаным», «ботақаным», «құлыншағым», «жаным» десе, қытайлық жақсы көрген баласын «豆豆» – «бұршағым», «苗苗» – «балаусам», «甜甜» – «тәттім», «糖糖» – «қантым» деген сияқты ас-тағамға қатысы бар сөздермен айналады.

Қазақ халқындағы «жеті қазына» ұғымы

сияқты, қытайлықтардың күнделікті тұрмыс-тіршілігіне аса қажетті деп есептелетін жеті заттың 柴, 米, 油, 盐, 酱, 醋, 茶 – сіріңке, күріш, май, тұз, соус, сірке суы, шай – алтауының ас-тағам, ал жетіншісінің ас-тағам, қазан-ошакқа қатысты зат болуы және «өмірдің ащысы мен тұщысы» деген ұғымның қытай тілінде «酸甜苦辣» – қышқыл, тәтті, кермек, ащы деп дәмнің төрт түрімен берілуінің өзі көп нәрсені ұқтырса керек.

Осы мақаланы жазу барысында қытай тілінің тұрақты сөз тіркестері берілген бірқатар сөздіктердің ішіндегі ас-тағам, ішіп-жем, аштық-тоқтыққа қатысты тіркестерді санап шықтық.

1998 жылы Сычуань кітап баспасынан шыққан Қытай тілінің чэнь үй сөздігінде [9] «жеу» деген мағынаны білдіретін «吃» иероглифімен келетін чэнь юй 10. Мысалы:

吃穿用度 – ішіп-жем мен киімнің өлшемді болуы;

吃喝玩乐 – сауық-сайранға салыну;

吃苦耐劳 – бейнетке белі қайыспау.

«Ішу» деген мағынаны білдіретін «喝» иероглифімен келетін чэнь юй 2.

«Тоқ, тоқшылық» деген мағынадағы «饱» сөзімен басталатын чэнь юй 8. Мысалы:

饱经忧患 – қайғы-қасіретті көп шеккен;

饱经风霜 – ыстық-суықты бастан кешірген;

饱食终日 – қарны тоқ, қайғысы жоқ.

«Аш, аштық» деген мағынадағы «饥» сөзімен басталатын чэнь юй 9. Мысалы:

饥寒交迫 – аш-жалаңаштық жайлаған;

饥火烧肠 – аш өзегіне түсу;

饥不择食 – ашыққан ас талғамас.

2006 жылы Цзи линь университеті баспасынан шыққан қытай тілінің мақал-мәтелдері, астарлы сөздері жинақталған сөздікте [10] «жеу» деген мағынаны білдіретін «吃» иероглифімен келетін 56 янь юй мен су юй, 43 се хоу юй кездеседі. Мысалы: янь юй мен су юй:

吃不愁, 穿不愁, 计算不到一世愁 – не ішіп-жеймін, не киемін деп қайғырмаған, өмірдің қайғысын түсінбейді.

吃菜吃心, 听话听音 – көкөніс жесең, өзегін же, сөз естісең, дыбысын есті.

吃大鱼买不起, 吃小鱼嫌腥气 – үлкен балық жейін десең, ақшаң жетпейді, кішкентайын күлімсі иісі бар деп жақтырмайсың.

се хоу юй:

吃苦菜长大的- 没尝过甜头 – тамақтың ащысын жеп ержеткен – тәттінің дәмін татпаған;

吃刺扎嗓子- 自找罪受 – тікенек жеп, тамағын жырып алу – өз басына бәле тауып алу;

吃面条找头子- 多余 – кеспені жеп отырып арғы басын іздеу – бос уақыты көп.

«Ішу» деген мағынаны білдіретін «喝» иероглифімен келетін 8 янь юй мен су юй және 17 се хоу юй кездеседі. Мысалы: янь юй мен су юй:

喝敌人的蜂蜜, 不如和朋友的开水 – жауыңмен отырып бал жегеннен, досыңмен отырып қара су ішкен артық;

喝水要挖井, 打柴要上山 – су ішем десең, құдық қаз, отын іздесең, тауға бар;

се хоу юй:

喝了五味汤 – 啥滋味都有 – бес түрлі сорпаның дәмін тату – түрлі сезімде болу;

喝盐开水聊天- 尽讲闲话 – тұз қосылған қайнақ су ішіп отырып әңгімелесу – бос әңгімені құмарлары қанғанша айту.

«Тоқ, тоқшылық» деген мағынадағы «饱» сөзімен басталатын 7 янь юй мен су юй кездеседі. Мысалы:

饱不宰母鸡, 饿不食谷种 – тоқшылықта тауықты сойма, аштықта дәнді-дақылға тиме.

«Аш, аштық» деген мағынадағы «饥» сөзімен басталатын 5 янь юй мен су юй кездеседі. Мысалы:

饥不暴食, 喝不狂饮 – аш кезінде ашқарақтанып тамақ жеме, ішімдікті есің кеткенше ішпе; 饥饿的人砸不得锅, 受冻的人灭不得火 – аштықты көрген адам қазан сындырмас, үсіген адам отты өшірмес;

饥忌浴, 饱忌跑 – қарның ашта шомылма, қарның тоқта жүгірме.

2005 жылы Москва қаласында «Восток-Запад» баспасынан шыққан «Словарь привычных выражений современного китайского языка» [14] сөздігінде «吃» иероглифімен келетін 20 қалыптасқан тіркес гуань юн юй кездеседі. Мысалы:

吃白饭 – жатып ішу;

吃白眼 – біреудің ала көзіне ұшырау, менсінбеу, мұрынын шүйіру, көзінің қиығын да салмау;

吃闭门羹 – меселі қайту, тауы шағылу;

吃后悔药 – өкініштен өзегі өртену;

吃回头草 – ескі әдетіне қайта басу;

迟开口饭 – әншілікпен, әртістікпен, мұғалімдікпен нәпақасын тауып жеу;

吃定心丸 – көңілін демеу, үміт сыйлау, жүрегін басып қою;

吃枪药 – қатты ашу шақыру, қаны басына шабу;

吃粉笔灰 – мұғалімдік қылу, ұстаз болу.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан Қытай өркениетінің үлкен бөлігін құрайтын тағам мәдениеті қытай тілінде де кеңінен көрініс тапқанына көз жеткізуге болады.

Әртүрлі фразеологиялық сөздіктердегі ас-тамаққа қатысты тұрақты сөз тіркестерін саралау барысында тағы бір байқағанымыз, Қытайдың дәстүрлі ас әзірлеу өнерінде жиі қолданылатын тамақ түрлері мен түрлі дәмдеуіштер де қытай тіліндегі фразеологизмдерде жиі көрініс береді. Мысалы: соя сүзбесі, күріш, асқабақ, шалқан, ащы бұрыш, жұмыртқа, соус (jiang you), сірке қышқылы, гао лян, т.б. тағам түрлері және имбирь (жемжеміл), корица сияқты дәмдеуіштер. Мысалы:

豆腐拌酒菜, 各人心中爱 – доу фуды барлық тіс басар тағамға қоса беру, біреуге ұнайды, біреуге ұнамайды;

豆腐嘴, 刀子心, 口善心恶 – аузы жұмсақ, жүрегі пышақ; сөзі тәтті, жүрегі қатты;

豆腐掉到灰堆 – 打也打不得, 吹也吹不得 – күлге түсіп кеткен доу фу – не қаға алмайсың, не үрлей алмайсың; амалсыздық, шарасыздық;

包关王卖豆腐 – 货软人硬 – Бао гуан ваң доу фу сагады – сатқан заты жұмсақ, адамы қатты; сөзге көнбейтін адам;

豆腐渣工程 – Доу фу дан тұрғызылған ғимарат; сапасы өте нашар;

雷公打豆腐 – 软处下手 – Үй гуң доу фуды ұрады – ұрған болып сипап өтеді; көзбояушылық жасау;

菜没盐无味, 话没理无力 – тұзсыз астың дәмі жоқ, мәнсіз сөздің күші жоқ;

吃了萝卜菜, 啥病都不害 – шалқан жесең, еш ауру зиян қыла алмайды;

冬吃萝卜夏吃姜, 不劳医生开药方 – қыста шалқан, жазда имбирь (жемжеміл) жесең, дәрігердің алдын көрмейсің;

不吃高粱, 不知粗细 – гао лян жемесең, азу мен семірудің не екенін білмейсің;

猴子吃胡椒-乱抓 – бұрыш жеген маймыл – әрнәрсеге бір жабысады;

姜桂性-愈老愈辣 – имбирь (жемжеміл) тектес – тұрған сайын ащы бола түседі;

猴子捡到一块姜-吃了帕辣, 丢了舍不得 – маймыл имбирь (жемжеміл) тауып алды – жейін десе ащы деп қорқады, тастауға қимайды.

Мыңдаған жылдар бойына қалыптасқан Қытай өркениетінде ас-тағамды құр ішіп-жеу немесе оны дәмді қылып дайындау өнері ғана емес, астың адам ағзасына, денсаулығына пайдалы жағына да көп көңіл бөлінген. Біздің заманымызға дейінгі V ғасырда жазылған Куң Зи ілімінің негізгі кітаптарының бірі «Сұхбаттар мен тұжырымдар» кітабында: «Ұстаз өзіне қойылған күріш пен етті түгелімен тауысып жемейтін және де ол ешқашан ашыған күрішті, бұзылған балықты немесе етті жемейтін. Ол түсі өзгерген немесе жағымсыз иісі бар тағамды аузына алмайтын. Ұстаз нашар дайындалған асты жемейтін және беймезгіл уақытта аузына ас алмайтын. Егер де тағам майдаланып туралмаған болса және кез келген асты өзіне сәйкес дәмдеуіші болмаса жемейтін. Дастарқанға қойылған ет мол болса да, ол кісі етті күріштен көп жемейтін. Тек қана шарап ішуге келгенде ол кісі қатып қалған ережелерге бой алдырмайтын, бірақ ешкім ұстаздың мас болғанын көрген емес. Ол көшедегі кез келген дүңгіршектен шарап ішпейтін және кептірілген ет жемейтін. Қызметшілер дастарқанды жинап алмаса да, ұстаз өзіне тиесілі тағамнан артық жемейтін. Ол кісінің күнделікті ішіп-жейтін тамағы тазаланбаған күріш пен көкөністен жасалған ботқа болса да, ол бұл тағамдарды ата-бабаларының аруағына аса бір құрметпен ұсынатын. Қазадан қайғырып отырған кісілердің көзінше ұстаз ешқашан тойып тамақ ішпейтін», – деген жолдар бар [5, 525]. Осы жолдардан біз ұзақ жылдар бойы қалыптасқан қытайлықтардың ас қабылдау дәстүрлерінен хабардар бола аламыз. Тағамды орнымен ішіп-жеу, қандай тағамдардың денсаулыққа пайдалы екені туралы көп түсініктер мен ұғымдар, салт-дәстүр, ырымдар қытай тіліндегі тұрақты сөз тіркестерінде де көптеп кездеседі. Мысалы:

吃得快, 咽的慌, 伤了胃口伤了肠 – асығыс ішіп-жесең, шайнамай жұтсаң, асқазан мен ішегіңді құртасың;

吃饭减三口, 饭后百步走 – тамақ ішкенде үш асауың кем болсын, астан кейін жаяу жүр;

吃饭慢慢吃, 说话慢慢说 – тамақты асықпай же, сөйлегенде асықпай сөйле;

吃饭数着口, 活到九十九 – тамақты мөлшермен ішсең, тоқсан тоғызға дейін жасайсың;

吃酒不吃菜, 必定醉得快 – шарап ішкенде ас ішпесең, тез мас боласың;

吃了萝卜菜, 啥病都不害 – шалқан жесең, қай ауру болса да қорықпайсың;

吃面多喝汤，不用开药方 – қамырын жеген соң сорпасын көбірек ішсең, дәрі ішіп керек емес;

吃肉不长肉，只为多忧愁 – ет көп жегеннен өспейсің, тек уайымың көбейеді;

茶水喝足，百病可除 – шайды көп ішсең, жүз аурудан сақ боласың;

冬吃萝卜夏吃姜，不劳医生开药方 – қыста шалқан, жазда имбирь көп жесең, дәрігерге аз барасың;

东西不可乱吃，闲话不可乱讲 – тамақты қалай болса солай жеме, сөзді қалай болса солай сөйлеме;

东西要吃好，衣服要穿暖 – тамақты дұрыс ішіп-жеп, киімді жылы киіну керек;

饭吃三碗，不饱不饿，衣穿三件不冷不热 – тамақ ішсең үш кесе іш, аш та болмайсың, тоқ та болмайсың, киім кисең үш қабат ки, тоңбайсың да, ыстықтамайсың да;

饭后漱漱口，牙齿不会抖 – әр тамақтан соң аузыңды шайып тұрсаң, тістерің аман болады;

饭后躺一躺，精神长一长 – тамақтан соң мызғып алсаң, сергек жүресің;

饭前洗洗手，身体健如牛 – тамақ алдында қолыңды жусаң, денсаулығың өгіздей болады;

饭要热吃，病要早治 – асты ыстықтай ішкен дұрыс, ауруды ертерек емдеген дұрыс.

Біз бұл жерде қытай тіліндегі ас-тағам, ішіп-жемге қатысты мақал-мәтелдердің қазақ тіліндегі баламалары жоқ болғандықтан, тікелей аудармасын беруге тырыстық.

Қытай ас-тағам, ішіп-жем өркениетінің үлкен бөлігін құрайтын шай мәдениеті мен шарап ішу дәстүрі де қытай тілінің тұрақты сөз тіркестерінде көптеп кездеседі. Мысалы:

茶余酒后 – қол босаған шақ;

茶水喝足，百病可除 – шайды көп ішсең, жүз аурудан сақ боласың;

茶馆里的买卖 – 滴水不漏 – шайханадағы сауда – бір тамшы су есепсіз кетпес; есебі мықты;

茶馆里开除的伙计 – 哪壶不开提哪壶 – жұмыстан шығарылған шайхананың жұмысшысы, қонақтарға қайнамаған шәйнектен шай құяды; жұмыстан шығарылған адам, айтпайтын нәрсенің бәрін айтады;

酒囊饭袋 – ас ішіп, аяқ босатар;

酒肉朋友 – бөтелкелес дос;

酒多伤身，气大伤人 – арақ денсаулықты құртады, ашу адамды құртады;

酒后吐真言 – арақ ішкен адам шынын айтады;

酒朋饭友，没钱分手 – арақ ішіп, тамақ жегенде пайда болатын дос, ақшаң таусылған күні теріс айналады;

酒能成事，亦能败事 – арақ істің сәтті шешілуіне көмектескенімен қатар, істі бүлдіреді.

Ас әзірлеу, тамақ дайындау кез келген халықтың, кез келген ұлттың ұзақ жылдар бойы қалыптасқан бет-бейнесін айқындайтын мәдениетінің бөлінбес бөлшегі екені белгілі.

Қуң Зі тағылымы жинақталған классикалық кітапта «以食为天», «Тамақ – адамдардың аспаны» деген сөз бар. Қытай тіліндегі аспан сөзінің «аспан», «көк», «әлем», «дүние», «табиғат», «жаратылыс» деген мағыналарынан бөлек, тағы «тәңірі», «құдай», «жаратқан», «жасаған», «жұмақ», «бейіш», «жәннат» деген мағыналары барын ескерсек, қытайлықтар үшін ас-ауқат, тамақтың қаншалықты маңызды екенін аңғаруға болады.

Тұрақты сөз тіркестері – бұл бізді қоршаған ортадағы түрлі құбылыстарды, тарихи және мәдени оқиғаларды, адамдардың бір-біріне деген қарым-қатынастарын, күнделікті тұрмыс-тіршіліктегі жағдайларды, адамның мінезіне, сезімдеріне, эмоциясына, артықшылықтары мен кемшіліктеріне қатысты кез келген ойды барынша қысқа, барынша түсінікті, барынша әдемі жеткізуге болатын тамаша мүмкіндік.

Тұрақты сөз тіркестері – бұл тарихтың, елді басқарған патшалар әулетінің, ұлы шайқастардың, абыройсыз жеңілістер мен мерейлі жеңістердің құпияларын бойына жасырған тамаша тілдік құбылыс.

Тұрақты сөз тіркестері – бұл халық даналығы, халық тапқырлығы, халықтың риясыз, ұтымды әзілі.

Тұрақты сөз тіркестерін кеңінен, ұтымды, орнымен қолдануға Қытайда қай кезде болса да үлкен мән берілген және бұл оқыған, тоқыған, көзі ашық, көкірегі ояу адамның көрсеткіші болып қалыптасқан.

Тіл мен мәдениеттің тығыз арақатынасы туралы қытай лингвомәдениеттану ғылымының негізін қалаған Луо Чаңпей мырзаның: «Тіл саласындағы зерттеулер таза тілдік категориялардың айналасында ғана қалып қоймауы керек. Өйткені тілдің қамтитын аумағы өте кең. Тіл белгілі бір қоғамда өмір сүргендіктен, қоғамда болып жататын мәдени, әлеуметтік, тарихи процестерден қалыс қала алмайды. Біз тілді осы салалармен байланыстыра зерттегенде

ғана тілтануда белгілі жетістіктерге қол жеткізуіміз мүмкін», – деген сөздерін келтірсек жеткілікті [3, 5].

Әдебиеттер

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993. – 496 бет.
2. Войцехович И.В. Практическая фразеология современного китайского языка. – Москва: Восток-Запад, 2007. – 509 с.
3. Дәулетова Ф.Н. Лингвомәдениеттану: қытай және қазақ тілдерінің салғастырмалы фразеологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 180 бет.
4. Даулетова Ф.Н. Китай: мифы и реальность. – Алматы: Издательская компания «Жизнь», 2005. – 260 с.
5. Малявин В.В. Китайская цивилизация. – Москва: «Дизайн. Информация. Картография» «Астрель» АСТ, 2001. – 632 с.
6. И Биң Юн. Жемчужины китайского языка. 100 китайских идиом. – Санкт-Петербург: Карго, 2007. – 208 с.
7. 徐宗才, 应俊玲. Chinese Idiomatic Phrases for Foreign Students, 外国人说熟语. 北京语言大学出版社, 2001.
8. 陈建华. 汉语口语习惯用语教程. 北京语言大学出版社, 2003.
9. 主编宋永培, 端木黎明. 汉语成语词典 (修订本) 四川辞书出版社, 1998.
10. 王世林, 谚语, 俗语, 歇后语, 名人名言辞典. 吉林大学出版社, 2006.
11. Авакова Р., Дәулетова П. Қысқаша қытайша-қазақша фразеологиялық сөздік. – Алматы: Қағанат ҚС, 1998. – 60 бет.
12. Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977.
13. Кожевников И.Р. Словарь привычных выражений современного китайского языка. – Москва: Восток-Запад, 2005. – 333 с.

Е.А. Керимбаев

Отражение культуры еды китайцев в фразеологизмах китайского языка

Культура еды и питья является неотъемлемой и важной частью богатой культуры китайского народа. В этой статье рассматривается отражение культуры еды и питья китайцев в языке, в частности, фразеологизмах китайского языка.

E.A. Kerimbayev

Reflection of food culture in the phraseological unit of the chinese language

In this article author made the analysis of reflection of food culture in the Chinese language, especially in the phraseological unit of the Chinese language, which consists the big part of very rich Chinese culture.